

УДК 94(477.8)

Олег МАЛЯРЧУК

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу***ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1980-Х РОКІВ**

У статті охарактеризовано процес відродження національної пам'яті через перші релігійні, громадсько-культурологічні спілки, клуби, комітети, товариства, асоціації, організації - форми роботи самодіяльних об'єднань з метою збереження національної гідності, рідної мови, народних звичаїв і обрядів, вільного віросповідання.

Ключові слова: *Київ, Львів, парійно-радянська влада, протести, Українська греко-католицька церква, національна атрибутика.*

Генеральна лінія КПРС - творення нової радянської спільноти, не встигла реалізуватися в бажаному партією обсязі. Більшість українців не втратили національну гідність і болюче реагували на національне приниження. Найкоштовнішим скарбом виступала рідна мова, яку постійно витісняла російська («великий, могутий русский язык»). На західноукраїнських землях до цього долучилося збереження історичної пам'яті народу та дотримання релігійних звичаїв і обрядів. «Притлумлені страхом» громадяни активізувалися й поступово вимагали проведення змін у суспільному житті. Використання різного роду комуністичних міфів досягло своєї критичної межі. Незважаючи на це, компартія і далі монополює насаджувала суспільно-політичні і соціально-культурні схеми, принципи, ідеї.

З приходом до керівництва в СРСР М.Горбачова ідеологічний тиск на суспільно-політичне життя почав слабнути. Політика гласності й демократизації суспільства надала сміливості й можливість підняти свій голос на захист українства. Зміст політичного курсу запропонованого новим керівництвом на чолі з М.Горбачовим на пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. виражався формулою: через прискорення соціально-економічного розвитку країни - до нового якісного стану радянського суспільства. Паралельно з реформуванням економіки відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. На ХХУІ з'їзді КПРС (лютий 1986 р.) було висунуто гасло «широкої демократизації й гласності», яке «перетворилось на потужний каталізатор радянських суспільних змін». Уже влітку 1988 р. на ХІХ партійній конференції було порушене питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проте зміна гасел у союзному центрі ще не означала зміни політики на місцях, зокрема в Українській РСР, де до кінця 1980-х років під керівництвом В.Щербицького «все залишалося

по-старому». На противагу наростанню нових суспільно-політичних тенденцій, у республіці проводився жорсткий консервативний курс.

Мета статті - здійснити характеристику складових національної ідеї і релігійного життя західноукраїнської спільноти, вироблення нею дієвих форм самозахисту проти політики комуністичної партії і радянського уряду у період будівництва «розвинутого соціалізму» і «перебудови».

Основний масив в історіографії відродження Української Греко-Католицької Церкви становлять публікації І. Андрухів і П. Кам'янського¹, А. Васьківа², І. Гнипа³, Р. Делятинського⁴, О. Єгрешія⁵, О. Лисенка і О. Реєнта⁶, В. Марчука⁷, О. Малярчука⁸, В. Перевезія⁹, І. Пилипіва¹⁰ та багатьох інших науковців.

Проблема відродження діючої у підпіллі Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) набула особливої актуальності у середині 80-х років ХХ ст. унаслідок заявленого новим радянським керівництвом курсу на дотримання в СРСР демократичних прав людини, в тому числі на вільне віросповідання. Активна діяльність віруючих УГКЦ, спрямована легалізацію своєї церкви, розпочалася у 1987 р. у містах і селах західних областей України. Для координації зусиль представників церкви, а також діячів національного руху, які підтримували греко-католицьку церкву, у Львові восени 1987 р. було створено Комітет захисту Української Католицької Церкви (УКЦ). За ініціативи Комітету почав видаватися позацензурний часопис «Християнський голос», у якому друкувалися матеріали про боротьбу греко-католицьких віруючих за свої права. Особливо активними були греко-католики у 1988 р. під час відзначення 1000-ліття хрещення Київської Русі. Одне з найбільших на той час зібрань (понад 5 тисяч осіб) було проведено 17 липня на території Гошівського монастиря. Кілька тисяч греко-католиків взяли участь у традиційній прощі і релігійних відправах у Зарваниці на Тернопільщині. Релігійні відправи спрямовувалися на

¹ Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х - 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І.Андрухів, о. П.Кам'янський. - Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. - 363 с.

² Васьків А.Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919-1939) : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / А.Ю.Васьків; НАН України, Інститут філософії. - К., 1997. - 25 с.

³ Гнип І.Я. Греко-католицька-церква на сторінках галицької міжвоєнної преси / І.Я.Гнип. - Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. - 208 с.

⁴ Делятинський Р. Історія Станіславської єпархії (1885-1900 рр.) / Р.Делятинський. - Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. - 96 с.

⁵ Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904 - 1945 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О.Єгрешій; Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. - Івано-Франківськ, 2003. - 20 с.

⁶ Лисенко О. Українська національна ідея і християнство / О.Лисенко, О.Реєнт. - К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. - 190 с.

⁷ Марчук В. Українська Греко-католицька Церква. Історичний нарис / В.Марчук. - Івано-Франківськ : Ліра, 2001. - 146 с.

⁸ Малярчук О.М. Міжвоєнне село Західної України : соціум, господарство, духовність / Р.О.Гусак, Н.Ж.Коростіль, О.М.Малярчук. - Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. - 308 с.

⁹ Перевезій В. Греко-католицька церква в 20 - 30-х рр. ХХ ст. / В.Перевезій. - К. : Основа, 1998. - 48 с.

¹⁰ Пилипів І.В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918 - 1939 рр.) / І.В.Пилипів. - Тернопіль : Економічна думка, 2011. - 440 с.

національне відродження і відновлення таким чином традиції дорадянської епохи, коли священики і клір були активними учасниками суспільного життя на Західній Україні.

Найбільш небезпечними, поряд з «уніатами», влада вважала діяльність активістів і прихильників Української Гельсінської спілки (УГС), Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Українського культурологічного клубу, Українського демократичного союзу та ін. Із перерахованих організацій першим виник Український культурологічний клуб (УКК) у серпні 1987 р. у Києві. За його ініціативи проводилися публічні громадські вечори («Білі плями в українській історії»), обговорювалася тема голодомору в Україні 1932-1933 рр., відбувся перший вечір пам'яті Василя Стуса. Організаторами УКК стали С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич.

23 жовтня 1987 р. у Львові в клубі Львівського лісотехнічного інституту під час зібрання представників творчої інтелігенції і молоді міста виникло неформальне об'єднання культурницько-етнографічного характеру - «Товариство друзів Лева». Офіційними організаторами виступили Львівське відділення фонду культури УРСР, Товариство охорони пам'яток архітектури і культури, об'єднання молодіжних клубів при ЦК ЛКСМУ. Під час зібрання було схвалено пропозицію вважати «Товариство друзів Лева» філіалом київського Українського культурологічного клубу. Невдовзі у Рівному та Луцьку почали діяти філії організації. Як реакція суспільства на жахливий екологічний стан у республіці, спричинений Чорнобильською катастрофою, у 1987 р. зародилася організація «Зелений світ». У жовтні 1987 р. відбувся її перший установчий з'їзд, на якому було проголошено намір створити Партію зелених України. У січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб «Спадщина», в якому об'єдналися здебільшого співробітники академічних установ. Березень 1988 р. позначився створенням товариства «Громада» - самодіяльного історико-культурного об'єднання студентської молоді Київського державного університету. У 1988 р. відновила свою діяльність правозахисна організація Українська Гельсінська група до складу якої входили В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, З. Красівський, М. Горинь, Б. Горинь, О. Мешко, О. Матусевич, В. Шевченко, П. Скочок, В. Барладяну, П. Січко, В. Січко, В. Стрильців, Я. Лесів, П. Розумний, С. Сапеляк, І. Зісельс, Н. Муратов, Н. Матусевич. Поступово філії УГС утворилися в Києві, Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Одесі, Донецьку, Чернівцях та інших містах України. На зібраннях творчої інтелігенції й студентської молоді обговорювалося відродження національної історії й символіки - тризуба, жовто-блакитного, а також повстанського (УПА) червоно-чорного прапорів.

Під впливом Демократичного союзу (створений у Москві у травні 1988 р., проголосив себе першою політичною опозиційною партією) члени УКК Л. Мілявський, І. Запорожець та інші зробили практичні кроки на шляху створення Національної християнсько-демократичної фракції ДС. Її програма

передбачала вільне обговорення ідеї виходу республік зі складу СРСР, забезпечення її політичної та економічної незалежності, створення національного уряду й армії, звільнення і реабілітацію політв'язнів і т. д. Невдовзі виникла самостійна Українська демократична спілка, але через радикальність не отримала необхідної соціальної підтримки, проіснувала недовго¹.

Радянське суспільство постійно перебувало під контролем структур Комітету державної безпеки (КДБ), зокрема його найбільш кількісного п'ятого управління (діяло з липня 1967 р.), на яке покладалася боротьба з так званою «ідеологічною диверсією противника». Саме цей підрозділ контролював дисидентський рух, опозиційні настрої, інакомислення, а в УРСР - прояви «українського буржуазного націоналізму». КДБ був найпотужнішою репресивною організацією і джерелом інформації для радянської партійно-державної верхівки про стан суспільства та його настрої. Особливий інтерес становили особи засуджені до кримінальної відповідальності за статтями 62 (антирадянська агітація і пропаганда) і 187 (наклеп на радянський державний і суспільний устрій) Кримінального кодексу УРСР, а також всі ті особи, котрі повернулися з місць ув'язнення і спецпоселення.

Однією з форм роботи самодіяльних об'єднань щодо піднесення соціальної активності громадян була підготовка і розповсюдження позацензурної преси. Одними з перших були незалежні видання - «Кафедра» та «Євшан-зілля» (Львів), «Скарби гір», «Крок» (Івано-Франківськ), «Вільна думка» (Волинь), «Шлях до волі» (Рівне), «Тернове поле» (Тернопіль), «Гомін Буковини» (Чернівці) та багато інших.

У містах і селах західних областей України насипалися символічні могили «Борцям за волю України!», які були зруйновані радянською владою. На сходах сіл чи громадськості міст приймалися рішення про насипання і освячення таких могил. Як згадує один з перших активістів Я. Шпенюк: «Робили це вручну, глину носили відрами. А щоб кожен запам'ятав назавжди цю подію і відчув себе учасником цього урочистого дійства, то треба було принести скільки хто зможе глини зі свого городу й поля. За це проголосували одногосно. Не можна передати словами, як піднесено працювали всі - навіть діти у маленьких відерках несли землю, намагаючись якомога вище висипати на могилу. Це були не окремі громадяни, а велика громадська спільнота, дивлячись на яку, думалось про волю» .

У західноукраїнській пресі офіційного характеру почали все частіше появлятися замітки про різноманітні демократичні акції. Так, у газеті «Вільна Україна» від 22 червня 1988 р. була вміщена інформація про утворення у Львові товариства рідної мови ім. Т.Г.Шевченка. «Позавчора у Львові, в Будинку культури будівельників, відбулася установча конференція

¹ Даниленко В.М. Шлях до незалежності : громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. / В.М.Даниленко, М.К.Смольницька // Український історичний журнал, 2011. - № 4. - С. 9.

² Шпенюк Я. Щербата але багата доля / Я. Шпенюк. - Брошнів : Таля, 2005. - С. 233.

товариства рідної мови ім. Т.Г.Шевченка. Організаціями - засновниками його є обласні відділення Українського фонду культури, організація Спілки письменників України, відділення Товариства охорони пам'яток історії та культури і відділення товариства «Україна». Установчі збори обрали раду товариства рідної мови. До її складу увійшли представники творчих спілок, громадських організацій, трудових колективів, Головою ради обраний письменник Роман Іваничук»¹.

У вересні 1988 р. у Львові було засновано ініціативний комітет «народного фронту», який на основі досвіду Литовського руху за перебудову і Народного фронту Естонії прийняв рішення про проведення масової агітаційної роботи серед населення з перетворенням «фронту» на масову організацію. 1 листопада 1988 р. ідея створення «народного фронту» стала предметом обговорення на звітних виборчих партзборах Спілки письменників України (СПУ). Саме ця організація відіграла основну роль у формуванні масової опозиційності населення УРСР. Подібна група, як зазначають В. Даниленко і М. Смольницька, була створена в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Згодом вони об'єдналися. 23 листопада в республіканському Будинку літераторів відбулися збори активу СПУ за участю представників УКК, «Громади», «Спадщини» та інших. Промовці запропонували кілька варіантів назв для створюваного об'єднання: «Національний рух», «Народний фронт» і «Народний рух». 31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили запропонований проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ). За рішенням пленуму СПУ, 16 лютого проект програми НРУ було опубліковано в «Літературній Україні». Відразу ж партійні і державні органи розгорнули широку кампанію протидії шляхом нищівної критики проекту на всіх рівнях .

Підтримкою ідеї НРУ за перебудову стало заснування в Українській РСР об'єднаного Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), члени якого займалися не тільки питаннями відродження мови і культури, а й активно цікавилися політичним життям країни. Резонансним стало повідомлення газети «Червоний прапор» від 7 жовтня 1988 р. про створення товариства шанувальників української мови і культури ім. Т.Г.Шевченка у м. Ровно. «Днями при Палаці культури хіміків у Ровно відбулись установчі збори новоствореного об'єднання за інтересами, що отримало назву Товариство шанувальників української мови і культури ім. Т.Г.Шевченка. На зборах обрано раду Товариства, до складу якої увійшли вісімнадцять членів. Серед них - працівники ВО «Азот», шкіл, дошкільних закладів, що розташовані у мікрорайоні «Ювілейний», словом, ті люди, що побажали взяти участь у становленні об'єднання. Прийнято і статут товариства. Згідно з його положенням, воно керуватиметься принципами соціалістичного

¹ Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989. Збірник документів і матеріалів / [Відр. ред. Ю. Сливка]. - К. : Наук. думка, 1989. - С. 335-336.

² Даниленко В.М. Шлях до незалежності : громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. / В.М.Даниленко, М.К.Смольницька // Український історичний журнал, 2011. - № 4. - С. 13-14.

інтернаціоналізму та патріотизму. А свої завдання члени товариства вбачають у залученні громадян та організацій до популяризації та розширення сфери функціонування української мови, сприяння повнішому та глибшому освоєнню рідної мови, естетичному, патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді. Члени об'єднання вирішили також протидіяти засміченню та каліченню мови, лихослів'ю, проявам бездуховності.

11-12 лютого 1989 р. Спілка письменників України, Український фонд культури, Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка на установчій конференції у Києві заснували Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Головою Товариства був обраний поет з Івано-Франківщини Д. Павличко. Це перша громадська організація, створена не за ініціативи компартії, а української інтелігенції. Її гасло - «українській мові - статус державної». Створення ТУМ стало юридичною підставою для організації його осередків по всій Україні. Так, за ініціативи 47 громадських активістів 8 червня 1989 р. на загальних зборах нафтогазовидобувного управління «Долиналинафтогаз» було вирішено створити первинний осередок ТУМ. Працівники обрали керівний орган - раду осередку, робочі комісії і оформили звернення до адміністрації управління, ради трудового колективу, партійної, комсомольської і профспілкової організацій про співпрацю з Товариством. Успішне впровадження української мови у діловодство було можливе тільки за сприяння керівництва підприємств, державних установ та громадських організацій, оскільки Конституцією УРСР у новій редакції ще не була прийнята норма про вирішення мовної проблеми².

На квітень 1989 р. тільки у Львівській області ТУМ нараховувало 13 тис. членів, які об'єдналися у 66 первинних осередків і продовжували роботу зі створення філій товариства у населених пунктах краю. Навесні 1989 р. місцеві осередки Руху почали виникати в різних населених пунктах України. Найактивнішими були мешканці Львівщини. 7 травня у місті відбулася установча конференція місцевого осередку НРУ за перебудову, а 1 липня було створено Київську міську організацію. Цей процес завершився проведенням 8-10 вересня 1989 р. загальних установчих зборів Народного руху України за перебудову у Києві. Поряд з НРУ і ТУМ, почало організаційно виникати й товариство «Меморіал». З кореспонденції в газеті «Радянська Волинь» про обласну установчу конференцію товариства «Меморіал» у Луцьку від 26 березня 1989 р.: «Як справедливо відзначив у своїй доповіді голова обласного оргкомітету «Меморіалу» директор обласного краєзнавчого музею В. А. Наконечний, суд пам'яті - найчесніший

¹ Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989. Збірник документів і матеріалів / [Відп. ред. Ю. Сливка]. - К. : Наук. думка, 1989. - С. 342.

² Мисьович Р. Становлення нафтогазовидобувного управління «Долиналинафтогаз» / Р. Мисьович // З історії Долини : зб. історико-краєзнавчих статей. - Долина, 2012. - Вип. V. - С. 198.

і найсправедливіший суд.»¹. У Львові був сформований Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів на чолі з М. Горинем. Діяльність цих та багатьох інших організацій, що функціонували на території УРСР, поступово виходила за рамки нечисленних зібрань.

У суспільно-політичних умовах УРСР кінця 80-х років минулого століття осередки НРУ, ТУМ, УГС, «Меморіалу» та інші могли тільки частково скеровувати ідеологічну пропаганду і культурно-просвітницьку роботу на відродження національної свідомості. Партійні органи і правоохоронна система держави насторожено і вороже сприймали їх створення. Протидія аргументувалася фальшивими обуреннями на зразок: «Навіщо в Україні створювати громадські товариства на захист української мови, від кого є потреба її захищати?! Адже про мову піклується держава, а створення Товариств на її захист ганьбить УРСР»².

Протягом перших років «перебудови» зміни в суспільно-політичному житті України відставали від аналогічних процесів у Москві. Коли на союзному рівні відбувалися суттєві перестановки в складі вищого керівництва партії й уряду, першим секретарем ЦК КПУ до осені 1989 р. залишався В.Щербицький. Він та його команда докладали всіх зусиль для того, щоб зміни не досягали Української РСР. Боротьба за національне відродження проявилася у підготовці і проведенні перших багатотисячних віче влітку 1989 р. з вимогою надання українській мові статусу державної. Верховна рада УРСР 27 жовтня прийняла у новій редакції Конституцію УРСР, в якій згідно ст. 73 українській мові надавалося статус державної з забезпеченням її функціонування в усіх сферах суспільного життя. Одночасно з прийняттям Конституції 28 жовтня 1989 р. був прийнятий Закон «Про мови в Українській РСР».

Конституція УРСР і Закон про мови, надаючи українській мові статус державної, одночасно гарантували вільне використання російської мови. Успішне розв'язання мовної проблеми ставало можливим тільки при наполегливій праці осередків ТУМ на місцях. Влада проявила половинчастий підхід до вирішування суспільних проблем. У промисловості ситуація ускладнювалася загальносоюзними міністерствами з веденням діловодства, технічної документації російською мовою. Суспільство поступово виходило зі страху перед всесильним КДБ.

За підрахунками О. Муравського, у 1989 р. тільки у Львівській області проведено 273 заходи, із них 182 - несанкціоновані (88 - у Львові, з них 72 - несанкціоновані). Серед них: 100 мітингів (70 - несанкціоновані); 7 (4) зібрань; 1 демонстрація; 24 (24) вуличних походи; 73 (68) молебні; 12 (7) інших масових заходів. У 156 випадках використовувалася «націоналістична атрибутика». У заходах, що проводилися на території області, узяли участь

¹ Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989. Збірник документів і матеріалів / [Відр. ред. Ю. Сливка]. - К. : Наук. думка, 1989. - С. 380.

² Мисьович Р. Становлення нафтогазовидобувного управління «Долина нафтогаз» / Р. Мисьович // З історії Долини : зб. історико-краєзнавчих статей. - Долина, 2012. - Вип. V. - С. 198.

близько 557 тис. осіб, з них 341 тис. - у несанкціонованих владою. За цей самий період за порушення законодавства затримано 394 особи, більшість з яких притягнуто до адміністративної відповідальності. «... упродовж 1989 р. у західноукраїнських областях прокотилася хвиля т. зв. «мітингової демократії». Вуличні акції національно-демократичних сил досягли поставленої мети - послабили страх суспільства перед існуючою системою, показали ідейну слабкість Комуністичної партії, продемонстрували значні організаційні можливості представників національно-демократичного табору, здобутки в морально-психологічній площині - ідеологам комуністичної системи ставало все важче маніпулювати свідомістю народу, спекулювати на історичних фактах»¹.

У республіці відбувалося загострення соціально-політичної ситуації, особливо у великих промислових регіонах та західних областях України. Головними причинами невдоволення населення стали дефіцит багатьох товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, діяльність опозиційних політичних угруповань і недоліки в роботі Верховної Ради УРСР. Проголошений головою Ради міністрів СРСР М. Рижковим на сесії Верховної ради СРСР на початку 1990 р. у доповіді «Про економічне становище країни і концепцію переходу до регульованої ринкової економіки» курс на ринкові реформи означав згортання соціального забезпечення, захисту громадян державою і був сприйнятий, як посягання на життєві інтереси населення.

У вирі національного відродження ключове місце посіли передруки письмових джерел і досліджень з історії України та Церкви, виданих за кордоном, так звана «буржуазно-націоналістична література» та «клерикально-уніатська». Органи КДБ вважали її небезпечною зброєю проти радянської влади, ворожими випадками проти Радянського Союзу. У переліку забороненої антирадянської літератури одне з перших місць займали видана М. Грушевським «Історія України-Руси», В. Винниченком «Заповіт борцям за визволення», С. Бандерою «Перспективи Української Революції» та інші. Порив до пізнання справжньої історії свого народу і Церкви засвідчив, що за роки панування тоталітарної системи комуністична ідеологія не зуміла знищити національну гідність і духовність українців, а демонстрація відданості КПРС більшістю її членів і комсомольців була способом суспільного маскуванню та меркантильних інтересів.

Протестні виступи у республіках Прибалтики, Закавказзя, України, на яких лунали заклики про вихід зі складу СРСР посіяв страх у керівництва країни. Закон «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом Союзною Республіки з СРСР» від 23 березня 1990 р. передбачав можливість такого виходу при умові, що 10 % громадян вимагатиме обов'язкового проведення повторного референдуму, на якому це бажання було б

¹ Муравський О. «Мітингова демократія» 1989 р. у західних областях України / О. Муравський // Галичина. - Івано-Франківськ, 2011. - Вип. 18-19. - С. 272.

підтверджено не менше двома третинами громадян республіки. А вже 3 квітня вступив в дію Закон «Про правовий режим надзвичайного стану», за яким президент СРСР міг вводити надзвичайний стан в союзній республіці навіть без її згоди.

Закон «Про мови народів СРСР» від 24 квітня 1990 р. надавав російській мові статусу офіційної мови, чим узаконювалася двомовність на всій території Союзу. Наступні Закони - «Про розмежування повноважень між Союзом СРСР і суб'єктами федерації» від 26 квітня 1990 р., «Про громадянство СРСР» від 2 липня 1990 р. утверджували на державному рівні протидію національному відродженню українців, унеможлилювали впровадження Закону УРСР «Про мови в Українській РСР».

Перебудовні новації лише прискорили наростання деструктивних тенденцій у самій комуністичній партії, яка намагалася зберегти монополію на політичну владу. Наслідком ослаблення компартійного режиму стало наростання економічних вимог громадян, котрі переросли у політичні - національно-демократичні рухи.

Діяльність Народного руху України за перебудову «є унікальним прикладом у вітчизняній історії, коли громадська політична організація виникає не стільки за ініціативи її творців, ідеологів, скільки внаслідок суспільної потреби, всупереч перешкодам, які чиняться зі сторони. Ідея створення НРУ, як і належить, була висловлена представниками національної еліти, однак її здійснення цілковито стало заслугою активістів «середньої» ланки, які в умовах боротьби з аморфними, але все ще небезпечними силами влади, реалізували задум»¹. Рухівці використовували різні форми і методи політичної боротьби: мітинги, демонстрації, молебні, страйки, акти громадянської непокори. Політичне протистояння проходило через зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди на могилах борців за волю України (Січових стрільців, воїнів УПА), масове відновлення парафій Греко-Католицької Церкви і будівництво нових храмів.

Своєрідним каталізатором розгортання «мітингових стихій», «провінційних революцій» став «живий ланцюг» Київ - Житомир - Рівне - Тернопіль - Львів - Івано-Франківськ, ініційований Рухом на відзначення об'єднання українців в одну державу 22 січня 1919 р. «І якщо на Тернопільщині, де протяжність «Української хвилі» становила 160 кілометрів, не було жодних проблем із розстановкою по трасі людей, то дещо складніше було на Ровенщині, але за допомогою львів'ян, тернопільчан та волиняків ланцюг єднання і тут був безперервний. Безперервний він був і на житомирській трасі, хоч і помітно рідший, ніж в усіх інших областях. Мешканців сіл, крізь які пролягала траса єднання, місцеві керівники просто залякували тим, що мовляв, зі Львова приїдуть жовто-блакитні екстремісти,

¹ Бондаренко С. Діяльність Народного Руху України в Західній Україні наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. : матеріали Міжнар. науково-практ. конф. [«Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)»], (Тернопіль, 20-21 квітня 2012 р.) / С.Бондаренко. - Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. - Ч. II. - С. 211.

які невідомо чого хочуть, а тому слід триматися від них подалі і ні в який ланцюг з ними не ставати»¹.

Ідея «живого ланцюга» належала відомому українському дисиденту М. Гориню². Проведення «живого ланцюга» мало на меті показати єдність України, зблизити західний та східний регіони, апробувати та показати реальну можливість НРУ, відкрито пропагувати національно-демократичні ідеї, протестувати проти політики правлячої комуністичної партії. На багатолюдних мітингах виступали представники народних фронтів Прибалтики, Вірменії, Азербайджану. Поглиблення та радикалізація опозиційних сил проявилася у ході виборів у березні 1990 р. до Верховної ради УРСР. У трьох західних областях - Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській - Рух одержав повну перемогу, компартія в багатьох місцевих радах опинилася в опозиції.

«Мітинги, вертепи, гаївки, - усе те, за що бралось товариство Лева, заповнювало вакуум української духовності, пробуджувало національну свідомість. Самі писали сценарії вертепів (серед маститих сценаристів були тоді Ігор Марків та Марія Процев'ят), де свідомо вводили таких заборонених персонажів, як Січові Стрільці, Козаки. І обов'язково - політичний момент, скажімо, згадувалося про акт Злуки, про визнання української мови як державної»³.

Демократичні ради Галичини як виконавці народної волі виступили ініціаторами рішень про використання національної символіки, перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників В. Леніну, деполітизацію підприємств, державних установ та навчальних закладів, українізацію освіти. Це викликало різкий протест як з боку місцевих комуністів і підконтрольних їм міліції, прокуратури, спецслужб, суду, так і центральних органів влади. Влада намагалася боротись проти наростаючої «мітингової стихії» не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами, так званими «мікрорепресіями». До адміністративної відповідальності притягувалися сотні осіб, передусім організатори та активні учасники несанкціонованих масових заходів, панахид і молебнів.

16 липня 1990 р. за ініціативою Народної Ради Верхована рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України в якій проголошувалося «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах»⁴. Вартою уваги, на нашу думку, є стаття Р. Рахманного «І знову: один крок вперед - два назад. Навколо Деклярації про державний суверенітет України», вміщена у одному з випусків часопису

¹ Гарбар І. І прокотилась «Українська хвиля» / І.Гарбар, В. Саквука // Дзвін. - 1990. - № 4. - С. 151.

² Львова І. Прощавай, великий Михайле. У кращій світ на 83-му році життя відійшов один з найвідоміших українських дисидентів / І.Львова, Т. Вархоляк // Експрес. - № 5 (6753). - 17. 01. 2013 - 24. 01. 2013. - С. 7.

³ Федорів Л. І кілька ремінісценцій на доповнення / Л.Федорів // Дзвін. - 2002. - Число. 1. - С. 158.

⁴ Декларація про державний суверенітет України : Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. - К. : В-во "Україна", 1991. - С. 1.

«Визвольний шлях»: «Українські самостійники знають теж сьогоднішню дійсність в Україні, бачать всі суперечності між словесними заявками і діями партійної адміністрації там і розуміють усі труднощі, на які натрапляють ширі патріоти України ще й сьогодні - в час т. зв. лібералізації умов життя в імперії. Ми високо цінімо кожен прояв самостійної української думки в українській пресі, наукових виданнях і самоуправлінні крайових установ. З радістю спостерігаємо, що там вирости молоді таланти з умінням глибоко вглянути в українську проблематику і чесно висловити свої висновки високоякісною формою. Справді, там ожила українська національно-політична думка, овіяна морально-духовним ідеалізмом, - радіємо ми тут»¹.

19 липня «Globe and Mail» оприлюднила статтю професора Едмонтонського університету Девіда Морфі, який пояснював, що «Деклярація про державний суверенітет України» є тільки свідченням того, що український нарід бореться за незалежність України. Але сама «Деклярація» є звичайнісінькою фікцією, бо ж ніякої незалежності не проголошує. І це має мусити знати кожний українець, аби не стати жертвою чергової московської провокації.»²

Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР проголосував проти визнання декларації про державний суверенітет республік. Керівництво СРСР розпочало агітаційну кампанію за проведення загальносоюзного референдуму для отримання відповіді на запитання: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?». За ініціативою Народної Ради Верховна Рада УРСР ухвалила одночасно з референдумом провести опитування населення УРСР для отримання відповіді на запитання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Івано-Франківська обласна рада першого демократичного скликання прийняла ухвалу одночасного з загальносоюзним провести обласний референдум для отримання відповіді на запитання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національності та релігійної приналежності?».

Українці-західняки, і не тільки вони, активно агітували громадян взяти участь у референдумі і проголосувати проти збереження СРСР як оновленої федерації, сказати «Так» на запитання бюлетеня опитування населення республіки і бюлетеня обласного референдуму. Прагнення побудувати незалежну демократичну державу, відповісти на запитання бюлетенів

¹ Рахманний Р. І знову : один крок вперед - два назад. Навколо Декларації про державний суверенітет України / Р.Рахманний // *Визвольний шлях*. - 1990. - Кн. 11 (512). - С. 1302.

² Барладяну В. Ситуація: політичне становище в Україні / В.Барладяну // *Визвольний шлях*. - 1990. - Кн. 12 (513). - С. 1431.

опитування населення була підтримкою тих народних депутатів, які в умовах парламентської боротьби, при сильній протидії партійно-державного керівництва СРСР і застосування ними адміністративних важелів робили виважені кроки на шляху до суверенітету України.

Під час святкування 500-річчя Запорізького козацтва члени осередків ТУМ Прикарпаття були учасниками рейду агітації автобусної колони до місць козацької слави. Західні українці з розумінням сприйняли проблему страйкуючих шахтарів Донбасу і активно відгукнулися на пропозицію допомогти шахтарям матеріально.

Ситуація в компартії ускладнювалася втратою довіри населення. Загалом лави КПУ лише в 1990 р. полишило 220 тис. осіб (при тому, що вступило 38 тис. осіб). На середину 1991 р. її чисельність налічувала 2 732 408 осіб, скоротившись до рівня 1981 р.¹. Вражаючим було падіння чисельності Комуністичної партії в Галичині. Конфронтація між партапаратом і рядовими членами призвели до стрімкого скорочення чисельності КПУ та департизації підприємств, колгоспів та установ західного регіону. Декомунізація суспільно-політичного життя призвела до розпаду компартійної системи на Прикарпатті. В південно-східних регіонах республіки становище не було настільки хитким.

Політична коаліція «Суверенна демократична Україна» (СДУ) сформувалась як опозиційне до КПРС об'єднання політичних партій, громадських та національно-культурних організацій, які стояли на засадах побудови суверенної Української держави. Членами СДУ стали майже всі новостворені партії, передусім Народний Рух України, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта», «Зелений світ», «Меморіал», Українська Студентська Спілка, Союз Українок та ін. Першим робочим органом СДУ став комітет «Референдум - суверенна Україна», який координував та узгоджував дії опозиції в ході підготовки та проведення референдуму СРСР та опитування 17 березня. Очолив комітет народний депутат України, співголова Партії демократичного відродження України О. Ємець.

Загальносоюзний референдум відбувся 17 березня 1991 р. Громадяни Радянського Союзу у своїй більшості висловилися за його збереження. Президент СРСР М.Горбачов, отримавши на референдумі підтримку щодо збереження Союзу, розпочав кампанію з підписання так званого Союзного договору - між центром і республіками. Загроза втрати Україною досягнутих демократичних завоювань ставала реальною. Депутати-комуністи Верховної ради УРСР були налаштовані на підписання договору. Постала потреба залучення до боротьби широких мас населення республіки. Для цього було розгорнуто кампанію по створенню страйкових комітетів для захисту прав громадян. Громадські активісти продовжували агітувати проти підписання

¹ Литвин В.М. Історія України : [в 3 т.]. - Т. 3. - Кн. 2 : Новітній час (1914-2004) / В.М.Литвин. - К. : Альтернативи, 2005. - С. 373.

Союзного договору. Політичне протистояння у республіці зростало. Партійно-державна система, опираючись на КДБ, намагалася усіма силами втримати ситуацію під своїм контролем.

Деякі керівники-комуністи почали застосовувати свою владу для розправи над працівниками - відчайдушними сміливцями, прихильниками Греко-Католицької Церкви, організаторами осередків ТУМ, НРУ, демократичних партій тими, хто покинув лави КПРС і комсомолу. Кампанія з підписання Союзного договору припинилася 19 серпня 1991 р. - у Москві відбувся державний заколот. Керівництво державою перейшло до так званого Державного Комітету з Надзвичайного Стану (ДКНС, російською - ГКЧП), який задекларував верховенство Конституції і Законів СРСР на всій території Радянського Союзу. ДКНС знехтував Декларацією про державний суверенітет України, законами, прийнятими Верховною радою УРСР. Більшість населення з обуренням і тривогою сприйняли політичні події у Москві. Звичайно, що були і ті громадяни, хто з боєм сприймали розвал СРСР і вбачали в діях ДКНС кроки до припинення розвалу країни і наведення порядку в економіці.

Позачергові сесії районних і обласних рад західноукраїнських областей засудили дії ДКНС як такі, що спрямовані проти національного відродження суверенної держави, проти демократичних прав і свобод народу України. Вони зобов'язували всі підприємства і установи у своїх діях керуватися верховенством Законів УРСР та принципами, закладеними у Декларації про державний суверенітет України. Перші секретарі райкомів і обкомів компартії, керівна номенклатура намагалися довести доцільність введення постанови ДКНС, зважаючи, чим всі ці події можуть обернутися проти них. Свій «обережний патріотизм», «принципову політичну позицію» прикривали готовністю відстоювати національні інтереси. Частина керівництва республіканських відомств беззастережно підтримали ДКНС і телефонограмами зобов'язували свої структурні підрозділи виконувати указ № 1 в. о. президента СРСР - голови ДКНС Янаєва. На терміново скликаних рознарядках місцеве керівництво усно переадресувало вимоги центру начальникам виробничих підрозділів, управлінським службам.

21 серпня ДКНС припинив керувати СРСР, а 24 серпня 1991 р. Верховна рада УРСР проголосила незалежність України.

За розпорядженнями голів низки районних рад були створені комісії по з'ясуванню фактів підтримки 19-21 серпня 1991 р. державного перевороту з боку окремих підприємств і установ. На зборах трудових колективів, засіданнях профспілкових комітетів обговорювалися телефонограми і визнавали їх свідченням активної підтримки деякими керівниками організованого заколоту з висловленням їм недовіри і вимогами звільнення з посад. Листи-звернення з відповідними пропозиціями направлялися у республіканську, обласні комісії по розслідуванню дій ДКНС, народним депутатам. Однак у бюрократичній тяганині вони блокувалися, «губилися».

Таким чином, національно-демократичне відродження відбувалося через відродження Української Греко-Католицької Церкви, процес створення відділень Руху, ТУМ ім. Т.Шевченка та інших за схемою «знизу - вгору». Релігійні організації, товариства, партії доповнювали один одного. Відродження української духовності, мови, освіти - як одне з важливих завдань, ставили перед собою численні культурологічні неформальні об'єднання, товариства, асоціації, гуртки, які почали діяти в Україні з другої половини 1980-х років. Серед них виділялися осередки Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, Народного руху України за перебудову, «Меморіалу», «Пласту», «Січі», Українського козацтва, Комітету захисту Української Католицької Церкви і т. д. Ідея національно-культурного відродження стимулювала процес демократизації культурно-освітньої сфери, утвердження плюралізму в житті суспільства. Найбільша кількість осередків з'явилася у західних областях і поширилася на центральні, а згодом на схід і південь республіки. Логічним підтвердженням національно-державницьких устремлінь стало проголошення незалежності України як головної політичної умови для практичної реалізації народного суверенітету. В історії України почався новий етап національного поступу. У цьому значна заслуга Народного руху України на чолі з В. Чорноволом, зближення Західних та Східних регіонів на основі єдиної національної ідеї. Як наслідок - закладено початок важливих політичних рішень на основі «Акта проголошення незалежності України» та продовження складних державотворчих процесів, відродження української духовності.

Oleh MALYARCHUK

**THE REVIVAL OF NATIONAL AND RELIGIOUS LIFE IN THE
WESTERN AREAS OF UKRAINIAN SVIET SOCIAL REPUBLIC IN THE
SECOND HALF OF 1980s**

Abstract. The article describes the revival of the national memory through the first religious, social and cultural associations, clubs, committees, societies, associations, organizations as forms of amateur associations in order to preserve national identity, native language, folk customs and rituals, free religion etc.

Keywords: Kyiv, Lviv, Party and Soviet government, protests, Ukrainian Greek Catholic Church, national attribute.